

TÜRKİYE DIYANET VAKFI YAYINLARI / 233

Değişim Sürecinde İslâm

(Kutlu Doğum Haftası : 1996)

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	167302
Tas. No:	207.92 KUT. D

ANKARA

1997

TÜRKİYE DİYANET VAKFI

YAYIN MATBAACILIK VE TİCARET İŞLETMESİ

Meşrutiyet Cad.Bayındır Sk. No:55 • Kızılay/ANKARA

Tel:418 59 49 • 417 09 04 • 425 27 75

Telex:43 433 tdk tr. • Fax:417 00 09

Yayın No : 233

Sempozyumlar ve Paneller Serisi : 19

ISBN 975-389-254-3

97.06.Y.0005.233

Bu kitap
Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'nin
Dizgi, Fotomekanik, Ofset ve Cilt Tesislerinde
hazırlanmıştır.

4. Türk İslâm Tarihinde Değişim

Prof. Dr. İlber ORTAYLI

İslam ve modernleşme gibi iki mefhum etrafinda tartışacağız. Modernleşme, bugün için dahi, en çok tartışılan bir konudur; çünkü, bu süreç İslâm tarihinde Türklerin, münhasıran Türklerin bir olayıdır. Bütün menfi ve müspet safhalarıyla, tarih içindeki, tarihin sürükleyişi ve tarihe karşı çıkışla, Türklere ve Türk Devletine ve Türk toplumuna has bir olgudur. O kadar ki, moderleşmenin getirdiği (terminoloji) ıstılahat bile, velev Arapça olsa dahi, tamamiyle 19'uncu yüzyıl Türk zihniyetinin, Türk devlet hayatının yarattığı bir lügattır.

Bunların üzerinde uzun boylu durmaya lüzum yoktur. Hepinizin bildiği gibi, vatan, klasik Arapça'da çok yakın zamanlara kadar hakikaten İngilizce home anlamındadır (baba ocağı...). Bunu, patria anlamında kullananlar Türklerdir, Fransız ihtilalinin tesiridir.

Türkler, "Kanun-u Esasî" gibi, Cevdet Paşa'nın ortaya çıkardığı "buh-ran-ı malî" gibi, "hürriyet" gibi, "kuvva-yı tefrika" -kuvvetlerin ayrımı- ve saire gibi onlarca kelimeyi bu anlamda kullanmışlardır. Hatta, o tarihe kadar, doğru olarak, tamamiyle cemaat, bir dine salık olan insanlar anlamında kullanılan topluluk olan millet'i dahi, "nation" anlamına çevirmek Türklerin işidir.

Dört safhada, Türklerin İslamiyetteki macerasını, serencamını ele alabiliriz:

632'den itibaren, yani daha doğrusu Hazret-i Ömer'in hilafeti zamanındaki Kadisiye cengi ve arkasından İran ülkesinin fütühatından itibaren, İran, Araplığa karşı çok enteresan bir işbirliği ve direniş göstermiştir; hem işbirliği hem direniş. Her şeyden evvel, bu medeniyet, ilk Emeviye halifelerinin ister istemez itaat ettiği bir kültür olmuştur. Hepimizin bildiği gibi, ancak Miladi 696'dadır ki; yani Abdülmelik devrindedir ki, Emevi hilafetinin yeni devletin kayıtlarının, Pahlavî ve Rumca olması hoşgörülmediği için kitabetteki Arabça'ya çevrilmiştir. Fakat Pehlevî Kançılara dili olarak, 740'lara kadar, İran ülkesinde kullanılmaya devam etmiştir.

Bu arada, muhalif akımların, hatta bizatihi Resulü Ekrem efendimiz ailesinin bir kesiminin, muhalif tutumları dolayısıyla, sığındıkları bir ülke olan Horasan'da, bir şekilde, Arapça yaşamaya devam etmiş; fakat, aynı zamanda da bu ülkenin dili Farisi olduğu için, muhalif grupların dili olmuştur.

Arablar, yani Müslümanlar, bu dönem için, İran ülkesini fethettikçe, önlereinden kaçanlar, Maveraünnehre, (Transoxiona) denilen bölgeye sığınmışlardır. Ondan sonra Müslüman fütühatı sırasında da yerli İranlılar, Arap fatihlerle birlikte, ülkenin içlerine geçmişlerdir. Şu halde, bu bölgelerde, Farsça'nın Eftalit veya Sogd gibi bir takım uzak yakın lehçeleri konuşulmaktayken, Darî dediğimiz, yani Orta zamanın lingua franca'sı sayılan Yüksek Farsça, bu bölgelere yayılmıştır. Bu birinci noktadır ve Türkler, İslam medeniyetine girerken, İslam kültürüne girerken, doğrudan doğruya Farsça'yı kullandıkları, Pahlavi kültürünün etkisiyle bu yeni dine, yeni medeniyete adım attıkları, bugün, artık, gün geçtikçe anlaşılmaktadır.

İkincisi, İslam fütühatı karşısında Türklerin tutumu. Türkler, İslamiyete, ne bir fütühat sonrası kısa bir dönemde geçmişler; ne de malesef historyografiyi yanıltan bir olgu olarak, model alınan Doğu Avrupa ve Orta Avrupanın krallıkları, milletlerinin Hristiyanlığı kabul etmesi gibisinden bir olayla bir hükümdarın Müslüman olması ve ardından bütün tebayı bu dine sokmasıyla, böyle bir süreçle kabul etmişlerdir. Bunun üzerinde ısrarla durmak lazım.

Malesef, bizim modern tarih yazıcılığımızda, okul tarihlerimizde, Avrupa tarihlerini okuyan bazı müelleflerin ve mütefekkirin yazdıkları sonucunu Türklerin İslamiyeti on sene içinde kabul etmeleri gibi bir vakıa ortaya konulmakta ve birtakım farazi izahlar verilmektedir. Bunların hiçbiri doğru değildir. Çünkü, bir vahdet dinine geçmek için, insanların illa Macaristan kralı St. İstvan'ın, yahut Polonya kralının veya Kievli Vladimir'in yollarını takip etmeleri gerekmez. Türk kavimlerinin, Türk ırklarının Müslüman oluşu, çok karmaşık, çok uzun bir süreçtir. Samaniler gibi (bizde, yanlış olarak Türk beyleri olarak takdim ediliyor, alakası yoktur, has İranî bir ailedir) kendileri İranlı oldukları halde, belirgin ölçüde Türk askerlere dayanan devletlerin tesiriyle İslamiyete geçen kitleler vardır. Orta Asya halkı için bu doğrudur. İçlerinde, doğrudan doğruya, yambaşlarındaki düşman zümre Hristiyan olduğu için Müslümanlığı tercih etmek durumunda kalan, bir de siyasi olarak bunu benimsemek durumunda kalan Volga Bulgarları gibi kavimler vardır. Müslümanlığın kabul edilişi Kievkezklerinin Hristiyanlığı kabul edişine paralel bir tarihtedir. İçlerinde, Osmanlı fütühatı dolayısıyla, Müslümanlığı, ta 18'inci yüzyılda kabul eden Karaçay-Balkar Türkleri gibi, bazı Kumuk kabileleri gibileri vardır.

Şu da göstermektedir ki, İslamîyet ile Türklerin müşerref oluşları, çok uzun bir tarih içinde, 12 asır kadar süren uzun bir dönemi kapsamaktadır. Fakat, genelde, 10'uncu asırda, Türk kavimlerinin, büyük çoğunlukla veya hakim unsurlarıyla Müslüman oldukları söylenebilir.

Üçüncü nokta, Türklerin İslam fütühatı ve İslamın yeniden dirilişi konusunda oynadıkları roldür. Cümleinin malûmudur, İslamîyet Milâdi 9'uncu asrın başında, 807'de Rodos adasını, 825'te Girit'i, ardından Bari'yi, Toronto'yu nihayet Sicilya'yı, ardından Malta'yı fethederek, Akdeniz'i tamamiyle bir Müslüman denizi haline getirmiştir. Ne varki aşağı yukarı Miladi 10'uncu Asırda, 900'lerde, İtalya'da evvela kuzeyden, barbar Norman krallarının güneye inışı, bu tarafta ise, Bizans'ta, Makedonya sülalesi dediğimiz kuvvetli bir hanedanın işbaşına geçmesiyle, bu fütühat hem durmuştu, hem de gerileme başlamıştır. Öyle ki, Bizans İmparatoru *II. Nikeferos Fokas*, 961 ve 963'te Girit ve Kıbrıs gibi iki can damarını geri almış, ardından Antakya'ya saldırmıştır, o demektir ki, Suriye'nin müstahkem mevkillerini Müslümanların elinden almıştır.

Bu haller olurken, İslam dünyasında çoktan beri iç karışıklıklar başlamıştır. 9'uncu Asrın Basra bölgesindeki zenci ayaklanmaları bir yüz sene sonra Karmatiler gibi sosyalizan tarikatlar, hareketler tarafından çıkarılan sarsıntılar; sözkonusudur; diğer taraftan, Abbasiye Devletinin, tavaif-i mülûk dediğimiz sınır bölgelerindeki mahali hanedanların hakimiyetiyle parçalanması, üstelik bir de İspanya'da, 1045'te Kastilyalı Leon'un ünlü başkenti Tuleytula'yı ele geçirmesiyle, reconquista yapmasıyla, bir gerilemeye girmiştir. O kadar ki, Haçlı Seferlerini de göz önüne alacak olursak, Allah'ın vahyine inanan insanların hakimiyeti, 10'uncu asır sonu ve 11'inci Asırda neredeyse Mezopotamya ya, Güney Akdeniz'e, Kuzey Afrika'nın çöllerine çekilen, itilen egzotik bir din olma tehlikesiyle karşı karşıyaydı.

İsterseniz tarihin bir kuralı, inanan insanlarsanız Allah'ın yeniden bir lütfu olarak değerlendiriniz, Türkler gibi pek de herkesin hoşlanmadığı, ama tarihteki rolleri büyük olan bir kavim ortaya çıkmıştır ve bundan sonra, bir Müslüman reconguistasından (yeniden fetih) bahsetmek mümkün olacaktır. O kadar ki, Selçukîler, İran'a geldikleri vakit, İran'da henüz, bilhassa orta bölgelerde İslamîyet Zerdüşlilikle mücadele halindedir. İslam devleti, devlet, iktidar ve politika aleyhdarı bir devlet değildir. O, politikayı Hristiyanlar gibi, günahkar insanlığın devlet ve politikadan kaçmak için sığınacağı, politikayı ancak ehven-i şer bir vasıta olarak ve Tanrının kilisesine sığınmak için kabul edilecek bir faaliyet olarak görmez.

İslam devleti, St. Avgustinus'un Civitate Dei'si değildir. İslam Devleti, beşerin siyasi teşkilâtıdır. Müslümanlar bu devletin varlığı sayesinde ibadetlerini gerçekleştirebileceklerdir.

Demek ki, böyle bir dünyada, her şeyden evvel, bugün çok yanlış olarak söylenen, Sunnî islam diye adlandırılan, gerçekte, doğrudan doğruya fıkıhın gelişmesine ve fıkıhın hakimiyetine yol tanımaktan başka hiçbir şey olmayan Türki dönemin İslamiyeti; İran'da Maverâünnehir'de ve Mezopotamya bölgesinde çok daha sıkı bir şekilde tutunmuştur. O kadar ki, şayet Selçukî hakimiyeti olmasa, Haçlıların kısa süren hakimiyeti ve Haçlıların arkasından bir Bizans dirilmesi, Rönesansı, pekâlâ mümkün olabilirdi. Eğer tarihte böyle bir şey olmamışsa, bu büyük Selçukîler hakimiyetinin, bu bölgelerde başlamasıyladır. Nitekim, 11'inci yüzyıldan sonra da, Selçukî hakimiyeti dolayısıyla, küçük Asya'nın artık Bizans'ın, Roma İmparatorluğunun elinden çıkması ve Romalılığın bundan sonra bir İslamî İmparatorluk ve mefhum haline dönüşmesi ve giderek 15'inci asırda, o vakte kadar Müslümanların ayak basmadıkları Bosna gibi, Arnavutluk gibi bölgelerde İslamiyetin tutunması; tamamiyle Türklerin tarihe getirdiği olgulardır ve bu nedenledir ki, biz bugün, Bosna Müslümanlığı gibi, son derece orijinal, son derece dinamik ve hayatîyeti olan bir zenginliğe sahibiz. Bu, doğrudan doğruya, 15'inci asır Türk hakimiyetinin, Osmanlı hakimiyetinin dünyaya bir hediyesidir; ister müsbet, ister menfi karşılınsın bu böyledir ve bu hiçbir zaman da değişmeyecek bir olgudur.

Şüphesiz ki, bu gelişmeler, islamiyete son karakterini vermiştir. Önümde bir okul ansiklopedisi vardır. Bu yaygın olarak kullanılan bir orta tahsil Alman kültür ansiklopedisidir. (W.A. Korh, Musishches Lexikon, Stuttgart 1964.) Fakat, burada, Firdosî maddesine baktığımız zaman, "Pers İmparatorluğu 650 yılında Türkler tarafından fethedildikten ve İranlılar Müslüman yapıldıktan sonra" diye başlıyor. Bu kadar kaba bir yanlışın arkasını okumak zorundayız, satır arkasını. Çünkü, Batı dünyası için İslamîyet demek, İslamîyetin militan bir şekilde yayılması demek, her şeyden önce Türklerle mümkün olan bir olgudur, görünüm budur.

Sonuncu kategoriye geliyorum. Türkler, kılıçla ve idari teşkilâtla kurdukları bu medeniyeti, bir ölçekte, Orta zaman İslamı gibi, ilmi bakımdan devam ettirememişlerdir. Modernleşme İslâmın ilerleyen Avrupa karşısında, yerini tuttuğu direndiği bir devir. Kaybolan müesseseler yanında tutunan ve doğanlar vardır. 18'inci ve 19'uncu yüzyılın Türkiye'si demek, Hafız Tefsirlerinin İran'dan çok yapıldığı, birtakım eski eserlerin Türkçeye tercüme edildiği, Cevdet Paşa gibi dahilerin çıktığı bir devirdir.

Yine aynı şekilde, 19'uncu yüzyılın cehdi, yani Batı medeniyeti denilen

yükselmeyeyle cebelleşmesi, Türklere aittir. Bu fikri planda, ilmi planda böyle olduğu gibi, askeri planda da böyledir.

Dün burada bazı münakaşalar oldu, onlara değinerek konuyu tamamlamak istiyorum. Bazı arkadaşlarımız, tebliğlerinde kullandıkları üslûb bakımından eleştirildiler. Hiç şüphesiz ki, bir tabib, bir hukukçu cahil olabilir ve kötü üslûb kullanabilir. Fakat kelâmcı için bu geçerli değil. Kötü üslûb kullanıyorsanız ve bilgisizseniz kimsenin size ihtiyacı yoktur. Fakat dünkü arkadaşlarımızın yaptığı gibi bazı yeni terimleri kullanmak günah olarak addedilmemelidir. Nitekim, tenkitlerin bazılarında, Hermeneutik gibi Batı terimlerinden bahsediliyor. Bu arkadaşların kullandığı hermeneutik -çok özür dilerim- batı müessesesi değildir. Çünkü, herkesin bildiği gibi, Tevrat-ı Şerif ve İncil-i Şerif'in yorumlanmasıyla ilgili bir zennaattır. Dolayısıyla, bir İslam kelâmcısı, bu dala bulaşmadan edemez. Edemez; çünkü, dedeleri o işi yapmışlardır.

Bundan başka, bazı konularda, günümüzle cehd içinde olmaları gerekir. Şüphesiz ki, kötü bir üslub, ne her şeyden evvel vahyin dilinde vardır, ne de Resulullahın sahih olan hadislerinde vardır. Çünkü, o, hakikaten zamanının en güzel üslûb sahibiydi. Fakat, burada şunun üzerinde de durmak istiyoruz: Bazı konulara yanaşırken de doğrudan doğruya siyasi cesareti alkışlamak doğru değildir. Bu vakte kadar, Said-i Nursi, konuşulması ve incelenmesi pek hoş karşılanmayan bir kişiliktir. Bunu, objektif olarak incelememiz, bilmemiz gerekir. Yalnız tabuyu yıkarken, ilmi ciddiyetten ve derinlikten de uzak olmamız affedilemez.

Bir konunun üzerinde daha durarak kapatmak istiyorum. Burada biz, çok önemli bir meselenin üzerinde durmak zorundayız. Maalesef, 19'uncu yüzyılın modernleşmesinden itibaren, bazı gruplar, klasik İslam çağının temel veçhesini görmemektedirler. O da şudur: Dün, bunu tekrar tekrar duyduk. Yunan demek, Batı demek değildir. Batılılar diyor, "Yunanlılar bizimkilerdir" diye. O doğru değil, öyle bir şey yok ortada. Aslında, eski Yunan, Yahudi-Hristiyan Medeniyetinin dışındadır ve bunu inceleyen, asıl yorumunu veren, taşıyanlar da, klasik Orta Çağın Müslümanlarıdır. Bu kadar açık bir şeydir bu. O zaman siz, bugün, ne diye Yunanı kalkıp da Batı Avrupa'ya itekliyorsunuz, böyle bir tarihi kopma, şizofrenik zihni yapı olabilir mi? Bu bir fikri ihanettir. Bunun üzerinde çok durmak gerekir.

İkinci mefhum da, İslam dünyasındaki tetkiklerde, yorumda, şere'men kabelena bir kaynak olduğu halde, klasik Orta Çağ alimlerinin yaptıkları şeyi bugün izlememenizdir.

Yani, İsmail-i Buhari Hazretleri, İbranica bilir, Aramca bilir, Tirmizi aynı şeyi bilir, Makrizî aynı şeyi bilir. Ünlü şarkiyatçı Goitein sayfalarında

(S. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden 1968, s. 67) söylüyor. "Tacitus'tan Şehrestani'ye ne kadar büyük kademe ilerlemesi olmuş insanlıkta, birisi Yahudileri Kudüsteki eşek heykeline tapan adamlar diye tarif ederken, öbürü onların dinlerini ne güzel tarif ediyor" diyor. Mazîde İslâm, insan tarihinin ve vahdet dinlerinin her safhasını böyle bir hayranlık ve bilgiyle incelerken, aynı şey bugün yapılmıyor. Filistin davasına sahip çıkmak demek, İslamiyetin sahip çıkması gereken semitik mirası ve kültürü, Yahudi bilimini, dinini, medeniyetini incelememek ve bir kenara atmak demek değildir, ikisi çok farklı şeylerdir.

Onun için, bu konularda da artık yeni bir uyanış çağına girmiş olduğumuzu tahmin ediyorum, hiç değilse temenni ediyorum.